



Anneli Kõvamees: "Käsitlus baltisakslastest kui eestlaste antipoodist sobis riiklikult soositud isamaalisuse ja eestlusega."

Baltisakslased eesti romaanis

A n n e l i K õ v a m e e s

kirjandusteaduse doktorant

Artikli teoreetiliseks taustaks on imagoloogia, mis tegeleb võörapiltide uurimisega. Võörapildid on ühest rahvusest autori loodud pildid teisest rahvusest. Eestlased löid rahvuslikul ärkamisajal oma rahvusliku identiteedi, vastandudes baltisakslastele. Kuid veel isegi 1930. aastate teise poole eesti romaanis kujutatakse baltisaksa parunit kurnaja ja pimedusevürstina.

Taas on huviorbiidis 1930. aastate sündmused, eriti seoses Magnus Ilmjärve raamatuga "Hääletu alistumine" (2). Kui märtsis 1934 algas nn vaikiv ajastu, hakati senisest enam rõhutama positiivsust ja rahvuslikkust. Hugo Raudsepp kirjutas 1937. aastal: "Suveräänse rahva seisund ei luba, et me oma tähtpäevi ja aktusi endiselt sisustaksime vaid orjööst halisemisega ja mahtrasõdades peksasaamisega, samal ajal kui oma ajaloost võime kirjutada ka "Ümera jõgesid", "Läänemere isandaid", "Tõusvaid rahvaid" ja "Nimesid marmortahvli". Ja selles see positiivsus peamiselt rakendubki, et kirjandus valib endale

senikasutamata aineid, seesuguseid, kus me midagi korda saatsime, mitte ainult neid, kus me alla jääme või togida saime" (11, lk 326).

Kümnendi teisel poolel esiplaanile tõusnud ajaloolises romaanis tähtsustub kangelaslik minevik. Eestlaste ajaloost kirjutamisel peeti oluliseks ka (balti)sakslasi. Vastandusel *eestlased (meie)* ja *sakslased (nemad)* oli oluline koht paljudes kirjandusteostes. Eestlased löid rahvuslikul ärkamisajal oma rahvusliku identiteedi, vastandudes baltisakslastele. Rahvuslik ärkamisaeg tähendas vastuhakku baltisaksa ideoloogiale, selle eemaletõrjumist, läbimurret

narratiivsest blokaadist, rahvusliku narratiivi loomist (1, lk 12). Kuidas kujundati seda rahvuslikku narratiivi? Kuidas kujutasid eestlastest kirjanikud baltisakslasi?

"Esimene armastus"

Richard Rohu "Esimene armastus" (1935) käsitleb Vabadussõja sündmusi. See oli riiklikult igati soositud teema, sest võimaldas kujutada kangelaslikke eestlasi. Jõulise retoorikaga kirjeldab R. Roht baltisakslasi, määratledes neid nii: "/- - -/ ilged orjapidajad, kes aastasadu elanud ühe rahva higist ja verest, ei tahtnud loobuda oma maadest, mis

kord pärisrahvalt röövitud, ei tahtnud loobuda oma "eesõigusest" – valitseda, kurnata, häbistada ja teotada seda rahvast, kes oma isaisade pinnal pidi elama sooveerel ja nõmmedel, kuna saksa täissõõnud ämblik istus parematel paikadel oma lossis ja toitend pärisrahva elujõust" (12, lk 177–178). Mis muud, kui et "/- - / poome paruneid! /- - / Viimase saksa ussi tõmbame üles, et Eestis poleks enam seda koledat tõugu, kes igal parajal juhul hammustab meie kanda!" (12, lk 180).

Baltisakslane on ämblik ja uss. Pattulangemisloost pärinev uss (madu) sümboliseerib kristlikus maailmas saatana, ka ämblik on patuvõrku kuduva saatana sümbol (14, lk 218, 233). Nii seostatakse baltisakslased kuradiga. Ka rahvaluules on mõisnik sageli kas kurat ise või siis viimasega lähedalt seotud.

Baltisakslastest kirjutades kasutab Roht ERK-i veergudelt (Eesti Rahvuslaste Klubi väljaanne, ilmus aastatel 1933–1940) tuttavat jõulist retoorikat. Teoses peegeldub 1930. aastate teise poole rahvuslik ideoloogia ja ajalookäsitlus. Mis võimaldanuks veel paremini tekitada rahvusühtsust (meie-tunnet) ning tugevdada eestlust kui mitte võimsad loosungid maa ja rahva kunagistest kurnajatest ja rõhujatest? Käsitlus baltisakslastest kui eestlaste antipoodist sobis kolmekümnendate teise poole riiklikult soositud isamaalisuse ja eestlusega.

"Nimed marmortahvilil"

Albert Kivikase "Nimedes marmortahvilil" (1936) on baltisakslased "esivanemaid tallanud võim", "põlised vaenlased", "südamepõhjani vihatud baltlased", "vaenlased ja kurnajad", "kurnajad ja vereimejad". Kuid selles romaanis on need atribuudid enam põhjendatud, sulanduvad konteksti ega n-õ karga tekstist välja. Kui Rohu romaanist jäidki kajama loosungid, siis Kivikase romaanist sõda ise, selle tagamaad ja inimese siseheitlused.

Ilmekalt avaldub romaanis eestlaste suhe mõisa, mis sajandeid oli olnud kõige halva sümbol. Mõis kui seni keelatud, salapärane paik on nüüd korruga eestlaste ees alasti, võib tungida tema igasse soppi ja paljastada kõik tema saladused ja nõrkused. "Murti lahti, mis

veel murda oli, et näha nagu lapsed, mis seal sees võib olla. Kangutati tääkidega ja põrutati rautatud püssipäraga" (4, lk 208). Lõhuti seda, mille peremeesteks taheti saada, lõhuti, et vaigistada oma alaväärsustunnet ja vimma.

"Must suvi"

Ka Rudolf Sirge "Must suvi" (1936) on ajaloolisest ajajärgust – 1918. aasta Saksa okupatsioonist. Vaadatakse tagasi okupatsiooniajale, Vabadussõda on läbi, maa eestlaste käes, ent ometi peab romaani alguses üks tegelastest nentima, et "/- - / aastate kangaspuud hakkavad kuduma vana kangast, kui meie vallas on jälle mõisnik, jälle sõidavad Mustimäest uhketes tõldades – sedapuhku küll mootortõldades ja ilma piitsa keerutava kutsarita pukis – minu kõrvale valusana tunduvat võõrast keelt vadistades, taas ülesehitatud mõisa õue endised parunid ja nende võsud ning jälle hakkab kuulduma nende mõnitavaid hooplemisi meie arvel, kes me oleme loonud laugastest endile põllud ja teinud tuiskliivast lokkavad viljapuuaiad" (15, lk 11).

Mõnelgi pool ostsid mõisnikud uusmaasaajatele läinud maad tagasi. Kuigi 1934. aasta rahvaloenduse andmetel oli baltisakslastel vaid 300 talu ümber, oli neil kokku umbes 30 000 ha maad (5, lk 1246). Lisaks sellele oli baltisakslastel küllalt oluline roll riigi majandusel, neile kuulus ärisid, panku jne. Nii võis mõnigi eestlane tabada end mõttelt, et tegelikult on üpris vähe muutunud, vihatud sakstest on raske vabaneda: "Sakslane, see on ohakas, umbrohi, millest vabanetakse ainult välja kiskudes ja juurigi põletades" (15, lk 15). Teos näib hoiatusena. Ehkki eestlased on omal maal nüüd peremehed, pole baltisakslastest lähtuv oht veel möödunud ja tuleb olla valvel, sest saks on meie maa needus: "Niipea kui meie rahvas elama hakkab, on kade sakslane oma rusikaga kukil. /- - / See on nagu ahnete kaarnate kari /- - /" (15, lk 123).

"Vehklemõisa aednik"

Pedro Krusteni "Vehklemõisa aedniku" (1936) peategelane on alalhoidlik mõisateenija, kes püüab hoiduda sakste pahandamisest. Oma poegadestki tahab ta endasuguseid kasvatada, kuid

linnas haridust saanud lastest tulevad hoopis sakstevastased, kes kodust lahkuvad. Nii jääb mõisa aednik üks, olles 1917. aasta sündmuste tõttu pea isegi lahkuma sunnitud. Kord tagasi tulles valdab teda heldimus, nostalgia, kuid (vahepeal leitud) poeg tunneb muutustest heameelt ja, lastes pilgul üle põldude käia, sõnab: "Ei ole enam keppi viibutavat härrat" (7, lk 212).

Noorema põlvkonna jaoks on igasugused kompromissid välistatud, kuid vana aednik oli oma eluga rahul – ikkagi mõisas, vahetevahel sai eneselegi ühteist tasku pandud ja, nagu märkis üks arvustajatest: "Ikkagi leidub hõlpsamat elu elanud orihingi, kel puudub iseseisvuse selgroog, kel on ainult seediv kõht" (9, lk 88).

Jättes mõisateenija hingeelu kõrvale ja keskendudes mõisnikele, st baltisakslastele, võib selles romaanis täheldada ka teistsugust lähenemist. Mõisnikku näidatakse siin positiivsemastki poolest, näiteks kui aedniku poeg joonistab mõisa ees liivale ja aednik kardab härra pahameelt, kuid see laseb poisile hoopis paberit anda: las harjutab, sest temast võib hea maaler saada, ning annab isegi raha. Selle seiga üle juureldes leiab aednik, et "/- - / saks on mõnes tükis tume nagu tõkatipudel, kuid saks ise ei tohi seda teada, et ta midagi ei tea, sest tema rumalus on meisesugusele kasuks" (7, lk 29). Küllap on see vihje, et ega mõisateenijad (aednikud) isegi tühjade kätega jäänud ning saksu tüsati, kui aga võimalus oli. Teema on äärmuseni viinud A. Kivirähk "Rehepapis" (6). Seega ei ole saks ainult julm kurnaja, vaid ka keegi, keda saab tüsata.

Talurahvas hoiab sakstest eemale, et peaks nendega võimalikult vähe tege mist tegema. Saksu ei sallita, ent ometi soovib nii mõnigi (näiteks aedniku naine) oma lapsi koolitada, et need saaksid ise sakste moodi elada ja olla. See teema – kooliharidus = kergem elu – on üks eesti romaane läbivaid jooni. Haridus pole niivõrd väärtus iseeneses, kuivõrd tee paremasse ellu.

"Verioja mõis"

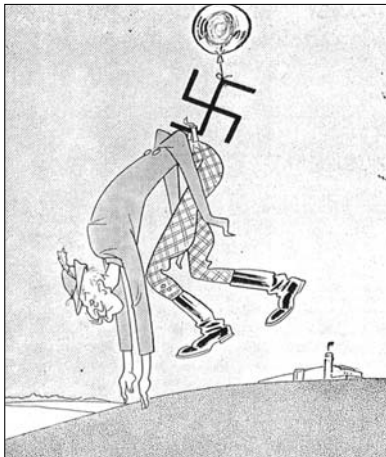
Richard Rohu romaan "Verioja mõis" (1936) on lugu ühe mõisa tõusust ja langusest. Kõrvalises kohas asuv laokil mõis saab uue omaniku ja muutub ees-

Saksa teatri juhatus keelas Eesti Draamateatril R. Sirge näidendi "Must suvi" mängimise.



KAITSEVAIM ehk teatris veel tänapäevani pesitsev mineviku vari.

BALTI-SAKSA SEISUKOHT
Meie sakslased elavad isoleeritult.
Ajaleht



"Meie pole end sugugi "eraldanud sellest maast ja rahvast."

KRATT, 19.09. ja 5.12.1937

**Eestlaste tüüp(p)ettekujutus
baltisakslasest anno 1937, s.o
enne nõukogude okupatsiooni.**

Kurvakuju-rüütel
ehk



Kõik, mis veel jäi järele 700. aasta kuulsusrikkast seiklusest!...

KRATT, 22.10.1939

kujulikuks majanduskeskuseks, kuid 20. sajandi alguskümnenditel laostub taas. Romaanis on kaks teed – tõusu- ja langusetee. Parun tuleb rikka mehena, abiellub, ent liigub järk-järgult languse poole: naine sureb, pojast saab logard, kes hukub Võnnu all, mõis jääb laokile. Lõpuks kaotab parun mõisa sootuks, elutööd polegi, kõik oli nagu viirastus. Siin võib täheldada langeva rahva kujundit, mida on veel selgemalt kasutanud J. Kärner romaanis "Tõusev rahvas".

Rohu romaanis esindab tõusvat rahvast koolmeister Aado Käärik, kel kehvades tingimustes elades õnnestub ometi koolitada oma poegi, kellest hiljem saavad tähtsad ametnikud – need, kes mõisamaad moonakatele jagavad. Nimetatakse selleski romaanis talumehi mõisa orjadeks, kuid see pole peateema, kesksel kohal on ühe mõisa saatus, mõisnike langus ja eestlaste tõus. Suurte ideaalide ning plaanidega parun peab taganema pead tõstva talurahva ees.

"Väike Illimar"

Friedebert Tuglase "Väikeses Illimaris" (1937), autobiograafiliste sugemetega lapsepõlveromaanis, on küll oluline koht mõisal, ent mõisnikud jäävad tagaplaanile. Suure osa ajast ei viibi nad üldse kohal, majapidamist juhib valitseja. Pärishärrade tulek on sündmus, mida kogunetakse hulgakesi vaatama – uhked tollad, hobused ja tualetid –, siis aga pööratakse oma toimetuste juurde tagasi ja ongi kõik.

Pärishärrad on rahvale kauged, koomilised kujud: "/- -/" pärishärrad olid just nagu iluasjaks. Jalutasid ringi ja nuusutasid lillesid "/- -/" (16, lk 149). "No nende kombes on ju teada: mitte ei salli lihtsat maatõugu looma. Hobustel püüavad hännad ja koertel raiuvad sabad maha" (17, lk 65). Sellele vaatamata ei puudu romaanist ka jutud sakste hirmutegudest. Esiisadelt kuulnud lugudes räägitakse sakstest ikka kui "meie rahva vaenlastest", kelle puhul kalduvad lood ka üleloomulikesse seikadesse – näiteks lugu järve laiendamise kohta, kus orjad rasket tööd tegid, kui järv valmis olnud, siis härra kadunud, tont viinud ära (17, lk 217). Seisuslik vastasseis ei ole romaanis peamine, esikohal on lapsepõlveelamused, mida kujutatakse eraldalt ja soojalt.

"Tõusev rahvas"

Jaan Kärneri "Tõusev rahvas" (1. kd 1936, 2. kd 1937) kirjeldab 20. sajandi alguse sündmusi, eestlaste võitu baltisakslaste üle Tallinna linnavolikogus, streike jm. Käsitletakse ajaloolisi sündmusi ja isikuid (K. Päts ja rüütelkonna peamees E. Dellingshausen). Olulisel kohal on eestlaste eneseteadvuse tõus, kasvab julgus saada ise peremeheks. Eestlased ajavad oma selja sirgu ja tõstavad pead, nad on tõusev rahvas, baltisakslased on langev rahvas, kelle jaoks 1905. aasta sündmused oli vaid eelmäng.

Baltisaksa seltskond püüab küll ägedalt võidelda pead tõstva eestluse vastu ja takistada selle võimulepääsu, ent see ei õnnestu. Ollakse sunnitud nentima: "Nagu armetu ussike põrmus oli see [eestlane] /- -/ olnud – ja nüüd ometi oli ta taganema pidanud selle ussikesse ees!" (9, lk 8). Eestlastes nähakse ohtu, nii et kasvab ühtekuuluvustunne baltisakslaste vahel, kes olid ühiskondlikult kihistunud.

Rikast ja kuulsat baltisaksa poolt esindab auväärne ja lugupeetud E. Dellingshausen, kes elab oma mõisas nagu vürstiriigis ning on äärmiselt šokeeritud, kuuldes paruness Adelheidi ja eestlasest ajakirjaniku Hannes Varemise armuloost. Dellingshauseni jaoks on väga oluline tõupuutus, suhe põlatud rahva esindajaga ei tule kõne allagi: "Niisuguseid võib ainult vihata, alistada ja orjastada, aga mitte armastada" (9, lk 101).

Adelheidi ja Hannese armastus on heitlik, algusest peale saadab seda minevikuvari, seisuste erinevus ja ka viha: "/- -/" traagiline, mõrtsukalik viha, mis nende esivanemate loendamatu sugupõlvi oli lahutanud ja mis /- -/ neidki takistas teineteisele kuulumast" (9, lk 294). Kohati jääb küll mulje, et Adelheidile on Hannes pigem eksootiline ja huvitav lelu, mitte niivõrd armastus, kui võrd põnev vaheldus suurtest mõisasaalidest ning tolmunud salongidest tüdinenud preilile. Armastus eestlase ja sakslase vahel paistab üldse olevat utopia, midagi, mis varem või hiljem takerdub seisusekaridele. Kui polegi vihkamist kahe inimese vahel, on vihkamine kahe rahva vahel, on oma ja on võõras, mis võib teatud ajaks kõita, ent kaotab peagi võlu ja uudsuse.

Enamik mõisahärrasid ei taha midagi kuulda ka eestlaste õigustest: "Talupoegade õigus, irtitas parun õelalt, – see on nagu pori tee peal, millest härra oma saapaga üle astub" (8, lk 289). Eestlasi võrreldakse loomakarjaga, kes end ise valitseda ei oska ning härrata hukka läheb (9, lk 127). Kuid kõigele vaatamata peavad baltisakslased tunnistama oma kaotust ning andma teed tõusvale rahvale, see mõttekäik läbib ka R. Rohu romaani "Verioja mõis".

Kokkuvõte

C. R. Jakobson kirjutas eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koiduajast. Veel 1930. aastate teisel poolel valitseb baltisakslastest kirjutades jakobsonlik lähenemine (kui mitte arvestada siinkohal A. H. Tammsaaret ("Ma armastasin sakslast", 1935) ja K. A. Hindreyd ("Ja ilma ja inimesi ma tundsin viimati ka...", 1939); neid teoseid käsitlet edaspidi mõnes järgmises artiklis). Kõige tavalisem on kurnajast pimedusevürsti sarnane parun.

"Saksa diskursuses domineerisid ikka sotsiaalsed suhted: rõhujad ja rõhutud ka siis, kui seda rõhumist enam ei olnud" (3, lk 372). Erinev on vaid n-ö negatiivsuse aste, mis võib olla väga tugevalt väljendatud (Rohu "Esimene armastus", kus baltisakslasi iseloomustatakse muu seas kui "täissöönud ämblike" ja "ilgeid orjapidajaid") või on baltisakslane seatud koomilisse valgusse (Tuglase "Väike Illimar"), märkides tema kohatist juhmust (Krusteni "Vehklemõisa aednik": "saks on mõnes tükis tume nagu tõkatipudel"). Läbinisti positiivset, nn head mõisahärrat käsitletud romaanides ei kohta.

Piitsaga põrguvürstist baltisakslase kujul (vt Krati karikatuur, 1937) on suur roll eestlaste ühtekuuluvustunde suurendamisel. Vastasseis meie–nemad aitas tasandada ka vaikiva ajastu ebakohi ja maandada pingeid. O. Loorits on leidnud: "Lõpmatu kõnelemine "seitsmestsajast" aastast ei ole olnud meile sugugi ainult nutulauluks, vaid kindlasti ka üheks tähtsamaks ideoloogiliseks baasiks, mis on elektriseerind suuri hulki täis võitluslusti ja varustand meid niihästi endakaitse- kui ka rünnakurelvadega. Ma kardan väga, et selle rahvusstrateegilise baasi kadumisega meie ideoloogiasse jääb tühik, mida pole nii kerge täita uute samavõimsate ja süütata-

vate loosungitega" (3, lk 371). Kartus osutus ennatlikuks, baltisaksa ämbliku vahetas peagi välja vene karu.

Kirjandus

1. Annus, E. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. Keel ja Kirjandus, 2000, 1.
2. Ilmjärv, M. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, Argo, 2004.
3. Karjahärm, T., Sirk, V. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, Argo, 2001.
4. Kivikas, A. Nimed marmortahvlil. Tartu, Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1936.
5. Kivimäe, J. Raske lahkumine: baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. Looming, 1989, nr 9.
6. Kivirähk, A. Rehepapp ehk November. Tallinn, Varrak, 2000.
7. Krusten, P. Vehklemõisa aednik. Tartu, Noor-Eesti, 1936.
8. Kärner, J. Tõusev rahvas 1. Tartu, Noor-Eesti, 1936.
9. Kärner, J. Tõusev rahvas 2. Tartu, Noor-Eesti, 1937.
10. Palgi, D. Eesti romaan a 1936. – Eesti Kirjandus, 1937, 2.
11. Raudsepp, H. Eesti romaan 1936. aastal. Looming, 1937, 3.
12. Roht, R. Esimene armastus. Tartu, Noor-Eesti, 1935.
13. Roht, R. Verioja mõis. Tartu, Noor-Eesti, 1936.
14. Saare, T. Sümboolikaleksikon. Tallinn, Avita, 2001.
15. Sirge, R. Must suvi. Tartu, Noor-Eesti, 1936.
16. Tuglas, F. Väike Illimar 1. Tartu, Noor-Eesti, 1937.
17. Tuglas, F. Väike Illimar 2. Tartu, Noor-Eesti, 1937

Toimetuse kommentaar

Sügis 1939. Algab baltisakslaste ümberasustamine. Võidupüha ametlikust siseseadmisesest Eestis on möödunud vaevalt mõni aasta. Võidupüha ei tähista võitu mitte venelaste, vaid sakslaste üle.

Baltisakslased olid läbi kogu oma 700-aastase ajaloo olnud kahemõttelises olukorras – kui euroopaliku kultuuri toojad ja samas tugeva saksa maaaristokraatia loojad. See tõi kaasa seisusliku mõtteviisi ja saksastumise, kuid lõi ühtlasi võimaluse omakultuuri säilitamiseks ja isegi teatud edasiarenguks.

Kindlasti oli sakslastel lahkudes okas

südames (maade äravõtmine, seisuste kaotamine, valitsemise asemel kultuuromavalitsus). Mõned sakslased jõudsid täiesti talupojastuda, pidasid mõisa edasi kui talu, suhtlesid talumeestega, kes olid neile võlgu nii kirjakeele kui sellegi seiga, et on üldse eestlased. Baltisaksa estofiilid arendasid aborigeenide kirjakeelt, asutasid rahvakoole, andsid välja emakeelset kirjasõna, pannes seega aluse nii eestlase identiteedile kui ka rahvuslikule ärkamisele. Viljakas estofiilsus, nii iseloomustab seda ajaloodoktor Ea Jansen. Pidades silmas Vene impeeriumi ääremaade teiste rahvaste saatust, on põhjust väita, et baltisakslasteta poleks eestlasi ega Eesti riiki.

Ometi hõõgus tuli tuha all. Reisimees Adam Olearius kirjutab 1656. a, et eestlastel on ikka veel meeles, et see maa kuulus nende esivanematele, kelle sakslased alla heitsid ja orjastasid. Talvel purjuspäi linnast sõites ei anna nad sellepärast vastujuhtuvale sakslasele hea meelega teed ega ütle ka midagi head. Need sõnad said kirja pandud vähem kui sada aastat pärast Ivan Groznõi lubadust teha Tallinna äravõtmisest kogu maailmale Jeruusalemma teise ärahävitamise piltlik näitus. Õnneks läks plaan luhta.

Eesti mehel on pikk mälu. Ja lühike mälu. Hõõguv vaen sakste vastu lahvas mõisapõletamiseks veel sada aastat tagasi, 1905. Vastloodud Eesti riigi esimesi tegemisi oli konfiskeerida mõisamaad, kaotada seisused, likvideerida rüütelkonnad. Ent kui *Umsiedlung*'i aegu leidis parastajaid, et head teed teile minna, siis kohe varsti hakati sakslasi tagasi ootama, ja vastu võeti neid juba kui vabastajaid. Viie aasta pärast aga olid Eestimaa teed täis Läände pürgivate eestlaste endi põgenikevoore. Nii muutub maailm, lausa meie oma silme all.